

Tarih ve Hafızanın Düğüm Noktası Tarihi Dönemselleştirme Sorunu ve Le Goff'un Dönemselleştirme Görüşü

Faruk Karaarslan

Öz: Tarihi dönemselleştirmek, zamanın belirli dilimlere ayrılmasından daha fazlasını ifade eder. Bu açıdan bakıldığında dönemselleştirme yalnızca tarih alanı içerisinde bir tartışma alanı olarak görülmemelidir. Bazı yönleri ile sosyal bilimlerin diğer alanları için de bir tartışma alanını ifade etmektedir. Sosyoloji açısından düşündüğümüzde bu unsurlardan en önemlisi, hafıza ve hafıza inşasıdır. Tarih ve hafızanın düğüm noktası olan dönemselleştirme, daha özel bir anlam ifade edip tarih alanı için bir zorunluluk taşırken, ideolojik bir formasyonla birleştiğinde hafıza inşa edici bir role bürünmektedir. Yani dönemselleştirme aynı zamanda bir hafıza inşasıdır. Bu çalışmanın konusunu, Jacques Le Goff'un tarih yaklaşımı ve özel olarak dönemselleştirme konusundaki fikirleri ekseninde dönemselleştirmenin hafıza ile ilişkisi oluşturmaktadır. Le Goff'un Modern Batı Tarihi dönemselleştirmesi sorunu etrafında yürüttüğü tartışma ve bu tartışmanın içeriğine dair sorunsallaştırma, tarih ve hafıza arasında irtibat kurmaya ve dönemselleştirme ile ideoloji arasındaki ilişkiyi ifşa etmeye imkân tanımaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, dönemselleştirme sorununu Le Goff üzerinden okuyarak, dönemselleştirmenin, hafıza ve inşası arasındaki ilişkiye dair bir tartışma yürütmektir. Böyle bir tartışma ancak tarih-hafıza-sosyoloji ilişkisi gibi önemli güzergâhlar tartışmaya dâhil edilerek yürütülebilir. Bu bağlamda dönemselleştirmenin bir taraftan tarih alanı açısından zorunlu olduğu diğer taraftan hafıza inşa etme boyutuyla tahakküm mekanizması üretmek için zemin teşkil ettiği iddia edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Dönemselleştirme, Sosyoloji, Hafıza, Hafıza İnşası, Jacques Le Goff, İdeoloji, Tarih Yazımı.

Abstract: The periodization of history means more than dividing time into specific segments. In this respect, periodization must not be considered as only a matter of discussion inside the field of history. The fact that periodization implies characteristic factors makes it a problematic for other social sciences. In the context of sociology, the most important among these factors are memory and memory construction. Vital point of history and memory, periodization implies a more special meaning and – whilst actually it is essential to history – has a role of memory construction when coupled with an ideological formation. In other words, periodization is a memory construction. This work covers Jacques Le Goff's approach of history and the relation between periodization and memory in regard to his concept of periodization. Le Goff's discussion around the periodization of the modern western history issue and problematizing relative to the content of periodization allows history and memory's connection and reveals the relation between periodization and ideology. In this context, the objective of this work is to run a discussion about the relation between periodization and memory (and its construction) through Le Goff's conception of the periodization issue. That discussion can only be run by including relation paths such as history-memory-sociology. In this sense, we will suggest that, on the one hand, periodization is essential to history and, on the other hand, it gives ground to the production of a mechanism of dominance through its aspect of memory construction. In addition to this, we will put forward certain suggestion in order to overcome that barrier.

Keywords: History, Periodization, Memory, Construction of Memory, Sociology, Jaques Le Goff, İdeology, Historiography.

@ Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi. karaarslanf@gmail.com

Giriş

Tarih ile hafıza birbirinden bağımsız ele alınamayacak iki kavram olarak sosyal teo-
rinin kapsamı içinde yer almaktadır. Tarih alanının muhtevasına ve metodolojisine
dair yapılan her tartışma ya da tarih yazımı olarak formüle edilebilecek her soruş-
turma, hafıza ve hafıza inşası konusunu tabii olarak çağrıştırmaktadır. Benzer bir
şekilde hafıza, sosyal bilimlerdeki konumu ve alanı itibarıyla geçmişe yaslanmak-
tadır. İster bireysel ister toplumsal olsun, her şeyden önce geçmişin bugüne taşın-
masını ifade etmektedir. Bu anlamda hafıza ile tarih arasında ontolojik bir bağın
varlığından söz etmek mümkündür.

Hafıza ve tarih arasındaki ilişki noktalarından birisi, dönemselleştirme konu-
sudur. Esasen dönemselleştirme, gün geçtikçe yığına dönüşen geçmişin incelemenin
zorunlu bir koşulu olarak görülmektedir. İdeolojik boyutu ve tarih-tarihçi ilişkisi
düzleminde değerlendirdiğimizde ise hafıza inşa edici bir konuma yerleşmektedir.
Hâl böyle olunca tarih alanının temel kurucu unsurlarından olan dönemselleştir-
me, tarihin nesnellliğini tartışmaya açmayı gerektirmektedir. Zira her dönemselleş-
tirme, bir tarihçilik kültürünü ve tarihçinin içinde yer aldığı ya da devraldığı yorum
daresini zorunlu kılmaktadır. Daha basit bir ifade ile belirtecek olursak dönemsel-
leştirme yoluyla tarihsel hafıza/tarih inşa edilmektedir.

Tarihin neliğine ve dönemselleştirmenin hafıza inşa edici boyutuna dair yürü-
tülen tartışmalar, teorik ilgiye konu olmanın çok ötesindedir. Dönemselleştirme-
nin bizzat kendisinin tanımlayıcı bir boyutu vardır. Tanımlamayı kimin ve hangi
perspektifin yaptığı hususu tartışmaya açıldığı andan itibaren kavramın ideolojik
boyutu açığa çıkar. Bunun yanı sıra belirli bir tarih perspektifi üzerinden yapılan
dönemselleştirmeler, üretildiği toplumsal koşulları aştığı anda ya da farklı sebep-
lerden dolayı başka toplumlar tarafından bir şekilde kabul gördüğü anda dönemsel-
leştirme çabasının ideolojik boyutu ortaya çıkmaktadır. Tarihi dönemselleştirme,
başka toplumlara sirayet edip başka toplumların resmî tarihi açısından kabul gör-
düğünde, belirli bir tarih anlatısı üzerinden hegomonik bir ilişkinin açığa çıktığı-
nı söylemek mümkündür. Böylelikle dünyanın her yerinde geçmişte aynı öykünün
yaşandığına ikna olması zor olmayacaktır. Her toplum, Orta ya da Karanlık Çağ'ı,
Yakın ve Yeni Çağ'ı geçmişte yaşadığına kani olacaktır. Belirli toplumsal koşulların
ürünü olan bu dönemselleştirmeler ile gerçekte oldukça aydınlık olan bir dönem ka-
ranlık ilan edilebilecektir. Tabii bunun tam tersi de mümkündür. Bu noktada tarih
bilinci üzerinden şekillenen geçmiş algısı ve bu algı üzerinden üretilen bir hafıza
inşası açığa çıkmış olacaktır ki şüphesiz bu, ideolojiden başka bir şey değildir. Zira
her tasnif tanımlayıcıdır ve her tanımlayıcılık şöyle ya da böyle bir ideolojik bakıştır.

Her tasnifin ideolojik olması, malumun ilanından öte bir tespit değildir. Fakat
yapılan tasniflerin evrensel ilke olarak öngörülmesi ve siyasal, iktisadi ve kültürel

üstünlük sebebiyle -Anthony Giddens'in tabiri ile- "yaygın" ve "yoğun" (Bk. Giddens, 2010) bir şekilde bütün toplumlar için genelgeçer görülmesi, bütün toplumların hafıza inşasında tarihin, dönemselleştirmede etkin rol üstlenmesi, sosyal bilimlerin mesuliyeti açısından ifşa edilmesi gereken bir husustur. Bu soruna yönelik ilgi, zorunlu olarak tarih-tarihçi ilişkisine ve tarih yazımı tartışmalarına değinmeyi gerekli kılmaktadır. Bu sebeple her ne kadar dönemselleştirmenin esasında bir hafıza inşası olduğu kabul edilse de çalışma boyunca tarih alanı ve bu alanın metodolojik sorunları, merkezî bir konumda bulunmaktadır. Bu bağlamda değerlendirilecek olan dönemselleştirme sorununun tartışmaya açılması hususunda Le Goff'un tarih anlayışı bize yol gösterici niteliktedir. Çünkü Le Goff, tarih anlayışı üzerinden Avrupa merkezci dönemselleştirme çabalarını tartışmaya açmıştır.

Hafıza ve tarih ilişkisini dönemselleştirme üzerinden ortaya koymayı hedeflediğimiz bu çalışmada, Le Goff'un çalışmalarının merkeze alınmasının temel sebebi, onun tarihe yaklaşımında ve tarihin dönemselleştirmesine dair görüşlerinde bizim çalışmamızla paralel olarak değerlendirebileceğimiz hususların bulunmasıdır. Bunlardan en önemlisi Le Goff'un bu konuya dair bir görüş ortaya koyarken hafıza ile tarih arasındaki ilişki üzerine fikir üretmiş ve bunu bir eser olarak ortaya koymuş olmasıdır. Onun (1996) *History and Memory* adlı eseri, bu çerçevede yayımlanmış bir çalışmadır. Bunun yanı sıra Le Goff'un tarih yaklaşımı ve tarih çalışmalarında zihniyet meselesine merkezî bir önem atfetmesi, tarih ile sosyolojinin kavşağı olarak nitelendirebileceğimiz toplumsal hafıza çalışmaları açısından bir altyapı niteliği taşımaktadır. Bu sebeple dönemselleştirmenin, bir taraftan tarih disiplini açısından zorunluluk arz ettiğini diğer taraftan da ideolojik bir formasyonla birleştiğinde hafıza inşa edici bir boyutunun olduğunu göstermeye çalıştığımız bu çalışmada, Le Goff'un görüşleri bizim açımızdan önem taşımaktadır.

Dönemselleştirme yapmak bir zorunluluktur fakat bunun evrenselliği iddiası ve ideolojik kurgusu, hegomonik bir söylemi üretebilmektedir. Bu ideolojik yaklaşım belirli sorunlar taşımaktadır. Dönemselleştirmeler, kalıplaşmış bilgiler hâlinde servis edilmektedir. Diğer taraftan çalışmada ortaya koymaya çalıştığımız yaklaşım, tarihte belirli kırılmaların, kopuşların olduğunu kaçınılmaz olarak görmekte fakat bu kopuşlar ve kırılmalar hem yaşadığı dönemde hem de sonraki dönemlerde her toplumun farklı algılamasına ve tasnifine konu olabileceğini savlamaktadır. Bu görecelik aralığını her daim bırakmak dönemselleştirmenin bir çaba olduğunu ve bu çaba üzerinden yorum dairesi ortaya konacağını belirtmek anlamına gelecektir. Onun için tarih her daim şüphe ile yaklaşılması gereken ve bir fail olarak rol alındığında kendi yorum dairemizin ne düzeyde etki ettiğini sürekli sormamızı gerektiren düşünsel bir alandır.

Tarih ve Toplumsal Hafızanın Zorunlu İlişkisi

Hem tarih ve hafıza kavramlarının muğlak algılanışı hem de tarih ve hafızanın iç içe geçmişliği, tarih ile hafıza arasındaki ilişkiyi anlamakta ve netleştirmekte güçlük çekmeye sebep olmaktadır. İkisinin de konusunun geçmiş olması ve her ikisinin de farklı metotlarla olsa dahi geçmiş bugüne taşıma misyonu, hafıza ve tarihin sıklıkla karıştırılmasına sebep olmaktadır. Nitekim konu ile ilgilenen birçok düşünür, bu karmaşıklığı ortadan kaldırmak için tarih hafıza ilişkisini netleştirmeye çalışmışlardır. Örneğin; Halbwachs, hafıza ile tarihi belirli karşıtlıklar üzerinden açıklamaya çalışır. Fakat o, ikisi arasındaki ilişkiyi, hafızanın sosyal çevresini merkeze alarak netleştirme gayretindedir. Durkheim'ın sıkı takipçilerinden kabul edilen Halbwachs'a göre hafıza tamamıyla sosyal çevre ile sınırlıdır. Bizim hatırlayışımız, unutuşumuz, yeniden canlandırmamız ve bunun gibi hafıza ile ilintili olan bütün edinimlerimiz, bir sosyal çevre ile mümkündür. O, tarih ile hafıza arasındaki ilişkiyi de bu minvalde şekillendirir (Karaarslan, 2017, s. 34). Hafıza, bugün vardır ve bir sürekliliğe sahiptir. Belirli bir sosyal çevre içinde sürekli yeniden üretilir. Geçmişin bugünkü dolaylımlamalarımıza bakan yönünü ifade eder ve bu anlamda faildir, canlıdır. Unutma ve hatırlamanın değişik formları ile benliğimizi inşa eder. Tarih ise şimdi ile organik bağın yitirildiği durumdur. Artık tarih geçmişte kalmıştır. Onunla ilişkimiz, kurumsal düzeyde şekillenir. Belirli bir sosyallik içinde inşa edilmez. Onu biz üretmeyiz. Onunla karşılaşırız (Olick, 2014, s. 181). Bu anlamda Halbwachs tarih ile hafızayı belirli karşıtlıklar üzerinden anlamayı önerir.

Tarih *toplumsal hafızanın* tam aksine bir seyir izler. Hafıza sadece benzerlik ve sürekliliği temel alırken tarih, farklılık ve düzensizlikleri önemser. *Toplumsal hafıza*, gruba içinden bakıp geçmişinin görüntüsünü tüm kademelerde hatırlanabilir biçimde yansıtmayı hedefler ve derin değişimleri reddederken tarih, bu tür değişimsiz dönemleri aradaki boşluklar olarak resmin dışında bırakır ve sadece süreç ya da olay olarak değişime işaret eden öğeleri gösteren tarihî olgular sayar. Öte yandan grup hafızası daha öncede belirtildiği gibi kendi tarihinin farklılığı ve tüm diğer grup hafızası karşısındaki özgünlüğünü vurgularken tarih, tüm bu tür farklılıkları görmez ve olgularını hiçbir şeyin özel olmadığı aksine her şeyin her şey ile karşılaştırılabilir olduğu, her öykünün bir diğerine bağlanabildiği ve hepsinin özellikle aynı ölçüde önemli ve anlamlı olduğu tamamen homojen yapıdaki tarihi bir mekânda yeniden düzenler” (Assmann, 2001, ss. 46-47).

Tarih ve hafıza arasındaki ilişkiyi belirli karşıtlıklar üzerinden anlayan Halbwachs, tarihin evrensellik iddiasının olduğunu ve hafızanın böyle bir iddia taşımadı-

ğını belirtir. Hafıza, gruplara ve topluluklara özgüdür. Her sosyal çevrede farklı bir hafıza şekillenir. Bu anlamda hafızanın delillere, ize, kanıtlamaya ihtiyacı yoktur. Tarih ise genelgeçer yasalara ulaşmaya çalışır ve evrensel ilkeler arayışındadır.

Halbwachs'a benzer bir şekilde Fransız tarihçi Pierre Nora da hafıza ve tarih ilişkisini netleştirmeye çalışır. Ona göre bu karmaşıklık, modern toplumlara özgüdür. Çünkü modern dönemlerde hafıza ile tarih birbiri ile eşitlenmeye çalışılmaktadır. Ona göre bu durum, tarihin hafıza üzerindeki hegemonyasından kaynaklanmaktadır (Nora, 1989, s. 9). Tarih bugünkü toplumların geçmiş ile irtibatını kurmak ve bu yolla düzenlenmesini sağlamak amacıyla geçmişi ve hafızayı kontrol altına almak ister. Bunun için geçmişi ve hafızayı hapsedecek hafıza mekânları inşa eder ve bu mekânlar üzerinden tarih ile karşılaşıldığı düşüncesi şekillenir. Hafıza mekânlarında bir tarih kurgusuna şahit olunur. Bu sadece geçmişin müzelerden donuklaştırılması anlamına gelmez. Geçmiş gelecek içinde donuklaşmış bir anlatıma sahip olur. Fakat gerçekte tarih ile hafıza bambaşka iki olguya denk düşmektedir. Tarih, iz sürmeyi, geçmişi temsil etmeyi, dolayılmayı ilgi alanı olarak belirlerken hafıza, yaşayan toplumların, akıp giden hayatında taşınan şimdii ifade eder. Hafıza böylelikle unutmanın ve hatırlamanın diyalektiğinde şekillenir. Hafıza bizi şimdiiye bağlarken, tarih geçmişin bugünkü temsilini ifade eder (Nora, 1989, ss. 8-13). Yine Nora, Maurice Halbwachs'tan ilham ile hafızanın doğası gereği çoklu ve özgün olduğunu düşünür. Hafıza kolektiftir fakat her toplum için müstakil bir anlamı vardır. Tarih ise herkese aittir ve evrenselliği talep eder. Tarihe göre geçmiş, herkes için evrenseldir. Bu noktada tarihin asıl misyonu, hafızayı bastırmak ve onu evrensellik ilkesi içinde eritmektir (Uslu, 2016, s. 46). Nora, modern düşünce bağlamında tarih ve hafızayı karşıtlık içinde algılamak alternatif bir tarih anlatısının şekillenmesine imkân tanımamaktaydı. Tarihi daha evrensel ve resmî bir dil üzerinden tanımlıyordu. Ona göre tarihte karşıt bir anlatı mümkün değildir. Karşıt anlatının doğabileceği hafıza alanı ise tarih kavramıyla eşitlendiği için pasivize edilmiş durumdadır.

Tarih ve hafıza arasındaki ilişkiyi konu edindiğimizde, Poul Ricoeur'un (2012) *Tarih, Hafıza, Unutuş* adlı eserini görmezden gelmek mümkün değildir. Bu eser müstakil olarak tarih ve hafızayı anlamaya yoğunlaşması ve bu iki mefhumu felsefi bir zemin eşliğinde ele alması, konu ile ilgili literatürde önemli bir yer tutmasına sebep olmuştur. Ricoeur'da tarih ve hafıza arasında belirli oranlarda çatışmanın var olduğunu kabul etmektedir. Fakat Nora ve Halbwachs'dan farklı olarak bu çatışmayı "unutuş" ekseninde ele almaktadır. O *Hafıza Tarihi Unutuş* adlı eserinin "Tarih: İlaç mı Zehir mi?" başlığı altında tarih ve hafıza ilişkisini netleştirir. Bu başlıktan da

anlaşılacağı üzere Ricoeur, *pharmakon*¹ metaforuna başvurur ve bir mitoloji üzerinden meseleyi kavramaya çalışır. Mitolojiye göre Tanrı, Mısır Kralı Toth'a daha çok bilgi, daha çok bilim ve daha çok hafıza sağlayacak bilginin bulunduğunu söyler. Bu, bilginin ve hafızanın ilacı (pharmakon) niteliğindeki bir bilgidir. Bu bilgi *grammata*dır (harftir). Grammata sayesinde her şeyin bilgisi kayda alınacak ve hafıza sorununa böylelikle çözüm bulunacaktır. Artık hatırlamak zorunda kalınmayacaktır. Bu noktada geçmiş zamanın anlatımında hatırlamadan ziyade ezberlemenin merkezde olduğunu ifade eden Ricoeur, Nietzsche'den ilhamla mitin devamında Kral'ın Tanrı'ya verdiği cevabı şu şekilde aktarır:

Peki, insan tanrının bu ihsanı karşısında ne yapar? Gerçekten de bu sanat, (yazma sanatı) onu öğrenenlerin ruhunda unutma yaratacak çünkü onlar, hafızalarını (mnemes) kullanmayı bırakacaklar, yazıya güvenecekler, hatırlama işini (anamnes-komenous) içlerinden, kendi çabalarıyla değil dışarıdan yabancı izler (tupon) yardımıyla gerçekleştirecekler. Demek ki sen hafıza işine değil hatırlama (hupomneseos) işine bir ilaç (pharmakon) bulmuşsun. Hafıza kavramı çevresinde toplanan fiil ve adlar önemli ve çeşitlidir; tanrının ihsanı bölünmez bir yetenektir: Hatırlayabilme yeteneği. Ancak kralın sözü onlara ilacının çare olduğu tastamam anımsayıştır. Ayrıca ilaç diye benimsediği şey hafıza değil *hupomnesis*dir. *Yaklaşık hafızadır* yani yazılı sözün (logous gegrammenous), bu yazıda belirtilen şeyleri, bunları zaten bilen bir kişiye hatırlatma görevinden çok daha fazlasını yaptığını düşünen safdillere, kesin ve sağlam bir şey sunan bir tekniktir (Ricoeur, 2012, s. 161).

Böylelikle Ricoeur, yazılı kültürün yani geçmişin yazıya aktarılması işlevinin (bir anlamda tarih oluşturma çabasının) hafızaya hem bir ilaç hem de bir zehir olarak zerk edildiği düşüncesidir. Bir taraftan anımsayışı mümkün kılması açısından ilaç etkisindedir fakat diğer taraftan ezberlemeyi öldürmesi açısından hatırlamaya ve dolayısıyla hafızaya zarar vermektedir. Fakat Ricoeur, bu iki olgunun meşruluk

1 Hem ilaç hem de zehir anlamına gelen phramakonun kullanımı, Platon'a dayanmaktadır -ki kavram etrafında yapılan tartışmalar da buradan türemiş olarak yürütülmüştür-. Sabit bir anlamı içermeyen *pharmakon* kavramı görüldüğü gibi çift ve aynı zamanda zıt anlamları ihtiva etmektedir. Dolayısıyla *pharmakon* karşıtlıkları içerisinde barındıran bir kavramdır. Bu açıdan da anlamı sabitlendiğinde belli bir hiyerarşi ve iktidar yapısı oluşturucu etkiye sahiptir. Örneğin, Jacques Derrida kavramla ilgili olarak önemli tespitler yapmakta ve *Platon'un Eczanesi* (2012) eserinde Platon'un kavramı kullanma biçimi üzerine durarak onun, *pharmakon* yazı-söz karşıtlığı temelinde konumlayarak tek bir anlama (zehire) sabitlediğini belirtmektedir. Metinde bahsedilen mitolojik hikâye aynen burada da gelmekte ve Platon *yazıyı zehir* olarak anlamlandırmakta ve böylece *pharmakon*un anlamını sabitleştirmektedir. Derrida, *pharmakon*un tek bir anlam üzerine kurulmasına karşıdır. Ona göre *pharmakon*un anlamı, içinde bulunulan duruma göre konumlanır. Onun için Derrida, onu tek bir anlama sabitlemek yerine onunla beraber ortaya çıkan durumlara ve yapıya bakmak gerektiğini ifade eder.

zeminleri farklı olsa da kardeş olgular olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Çünkü ikisi de yazıt niteliğindedir. Birisi, (tarih) harfler ile yazıya geçme işi iken diğeri imgeler ile ruha ve hafızaya işleme işinden dolayı yazıt niteliğindedir (Ricoeur, 2012, s. 163).

Hafıza ve tarih ilişkisini karşıtlık ve kısmi karşıtlık üzerinden kuran bu üç düşünür de literatürde hafızaya dair yaptıkları çalışmalarla yerini almıştır. Bu düşünürler, tarihin hafıza üzerindeki etkisini ve çarptırma dinamiklerini merkeze almaları sebebiyle bizim tarihin dönemselleştirme üzerinden hafıza inşa edici boyutuna odaklandığımız çalışmamız açısından zemin teşkil etmektedir. Bizim zaviyemizden bakıldığında tarih, günümüzde farklı niteliklere bürünebilmektedir. Özellikle 2. Dünya Savaşı'nın etkisi, postmodernist dalga, yorumsamacı felsefe ve buna bağlı olarak beliren popüler ve alternatif tarih anlayışları, tarihin neliğine dair yeni bir tartışma alanı açmıştır. Artık tarih makro düzlemde bir disiplini ifade etmemektedir. Tarihi, irtibatımızı sonlandırdığımız bir geçmişten ziyade farklı boyutlarıyla anı kuşatan ve hatta bu günden yapılması hasebiyle tarihçinin üzerine sinmiş olan zamanın ruhunu, incelediği olgu hangi döneme ait olursa olsun, yansıtan bir disiplin olarak düşünmek çok daha yerli yerinde olacaktır. Bu anlamda Nora'nın ya da Halbwachs'ın ifade ettiği gibi doğrudan geçmişle ilintili olduğu, bugün ile ilişkisinin kesildiği yaklaşımı, tarihin belirli bir anlamını imlemektedir. Tarih hem bir disiplin olarak hem bir pratik olarak bugün yaşanmaktadır. Bu anlamda tarih ile hafıza arasındaki ilişkiyi bir süreç içinde birbirini dolayan çevrimsel bir ilişki olarak düşünmek gerekmektedir. Ricoeur'un ifade ettiği gibi zaman zaman karşıtlık zaman zaman da etkileşim ekseninde bu ilişki şekillenmektedir. 2. Dünya Savaşı'nda, hafıza çalışmalarına dayalı sözlü tarih alanının kendisine tarih içinde bir yer bulma çabası, bu etkileşimin zaman zaman çift yönlü olabileceğinin en güzel örneklerinden biridir. Bu anlamda tarih ile hafıza tıpkı iç içe geçmiş iplerin oluşturduğu halat gibidir. Bu halat ile geçmiş hem tarihte hem de hafızada taşınmaktadır. Bu halatın tarih kısmı daha ziyade yazılı bir kültüre, belgeye ve delile dayanmaktadır. Buna karşın halatın diğer kısmını oluşturan hafızanın sınırları çok daha muğlaktır. Çünkü tespiti oldukça zor bedensel ritüellere, dilsel unsurlara, imgelere, tarihsel anlatıya ve mekânsal düzenlemelere sinmiştir. Canlıdır ve sürekliliği esastır. Bunun için de kestirilemez niteliktedir. Tarih ise hafızaya nispeten daha belirgindir. Tarihiçi ile tarih arasındaki ilişki, bu belirgin oluşa imkân tanımaktadır. Onun için iktidar, tarih disiplini için hafızaya nispeten çok daha anlamlı bir yer tutmaktadır. Hafıza ise bir iktidar için inşa edilmesi gereken alana denk düşer. Çünkü muhalefeti de karşıtlığı da üretebilmektedir. Halbwachs'ın ifade ettiği üzere sosyal bir ortam-

da şekillenmektedir ve öngörülemezdir. Onun kestirilemezliği ve muğlak sınırları, iktidar için her daim tehdit unsurudur. Bu anlamda dönemselleştirme çabası tarih üzerinden, kestirilmesi çok daha zor bir yapı olan hafıza inşası için bir tasnif, bölme ve tanımlama çabasını ifade eder.

Tarih ve hafızanın ilişkisi aynı zamanda sosyoloji ile tarihin hafıza üzerinden nasıl düğümlendiğini de anlamayı gerektirir. Esasında psikolojinin ana konularından birisi olarak kabul edilen hafıza, insanın bir vasfı olması hasebiyle insanı konu edinen bütün disiplinlerin ilgi alanına girmektedir. Bu disiplinler arası konumu sadece farklı alanların entelektüel ilgisinin bir sonucu değildir. Bir durum olarak hafızanın varlığı her ne kadar psikoloji ile ilintilendirilse de biraz geniş bir perspektiften bakıldığında başta tarih ve sosyoloji olmak üzere diğer sosyal bilimlere zorunlu kılmaktadır. Bu sebeple hafıza, niteliği gereği disiplinler arası bir konuyu ifade etmektedir.

Hafızanın hem inşası hem de paylaşımı konusunun tartışmaya açılması açısından tarih ve sosyolojinin beraberliği oldukça önemlidir. Sosyoloji, hafızanın bireyin sosyalleşme sürecinde çevresel faktörlerden şekillenmesini ve kolektif bir paylaşımına konu olmasını incelerken, nesilden nesile nasıl aktarıldığı ve geçmiş süreçlerde önemli toplumsal olgularda nasıl somutlaştığını, eyleme döküldüğünü, kolektif temsiliyet yetisine kavuştuğunu anlamak için tarih alanına muhtaçtır. Örneğin, bir halkın, yapılan askerî darbeye verdiği tepkiyi anlamak bir taraftan kolektif düşünüşün nasıl şekillendiğini kavramak için sosyolojiye diğer taraftan geçmiş ile mukayeseli incelenebilmesi açısından tarihe muhtaçtır. Ya da tarihte yaşanmış olguları tasnif etmek veya geçmişi dönemlere ayırmak bir taraftan toplum ile geçmişi arasında irtibat kurmak ve toplumsal değişmeyi açıklamak için sosyolojiye bir taraftan da bizzat bu kategorizasyonu ortaya koymak için şekillenen tarihe ihtiyaç duymaktadır. Yani hafıza söz konusu olduğunda, sosyoloji ve tarihin zorunlu ilişkisini her daim hesaba katmak gerekmektedir.

Tarih ve sosyolojinin hafıza bağlamında kurduğu irtibat, kendisini en belirgin hâliyle hafıza inşasında gösterir. Hafıza, belirli ölçülerde inşa edilebilen bir mekanizmadır. Fakat hem bireysel hem de kolektif olarak sıfırdan bir hafıza ortaya koymak da mümkün görünmemektedir (Sarlo, 2012, s. 10). Her siyasetçi güden erk, yönetmeye talip olduğu kitleye dair bir kimlik ve davranış kalıbı sunmayı arzular. Bu sunum, yöneten yönetilen ilişkisinin zorunlu bir ilkesi olarak karşımıza çıkar. İster kendi seyrinde olsun isterse bilinçli bir programla olsun her iktidar aynı zamanda hafıza inşasına konu olur. Zira yönetmek, mekânı ve zamanı düzenlemek,

mekânın ve zamanın belirli formları içinde yaşayan insanlara kendisini dayatması anlamına gelmektedir. Onun için mekanik saat düzenlemesinden geniş meydanların tasarlanmasına, kılık kıyafet düzenlemelerinden eğitim sisteminin yapılmasına, okullarda söylenen marşlardan resmî tatillere kadar, yönetme faaliyeti ile ilgili olan her düzenleme, hafızaya tesir eder ve bir anlamda hafıza inşasını sağlar. Zira yönetmek, bir iddiaya sahip olmaktır ve bu iddia her şeyden önce bir kimlik oluşturmayı gerektirir. İnsanların kimlikleri ise tarihlerinde saklıdır. Yani hatırladıklarında ve unuttuklarında, unutmanın tehdidi karşısında hatırlamak ve hatırlanacakları hafızada tutmak, tarihin temel misyonuna uygun şekilde (Ricoeur, 2012, s. 16) bir kimliğin projeksiyonunu taşımak anlamına gelir. Böylelikle tarih anlatısı üzerinden bir hafıza inşa etme başarıldığı andan itibaren yani neyin hatırlanacağını belirlemeyle birlikte bir kimlik politikasından dolayısıyla yöneten yönetilen ilişkisinden bahsetmek mümkün hâle gelir. Tarihsel şahsiyetlerin, olayların, mekânların bir sembol hâle gelmesi buradan mütevellittir.

Bir kimlik iddiasında bulunmanın ve bunun tabii sonucu olarak hafıza inşa etme sürecine girişmenin en temel yollarından birisi; geçmiş, şimdi ve gelecek üzerinden yani tarih alanından bir anlatı oluşturmaktır. Dolayısıyla tarihsel bilgi, tarihsel anlatı üretilebilir, yaygınlaştırılabilir ve aktarılabilir bir bilgidir -yukarıda göstermiş olduğumuz gibi bu durum en başta tarih alanının kendisini ve tarih-tarihçi ilişkisini sorunsallaştırmayı gerektirir dahası metodolojik anlamda tarihi sorgulamaya açmayı zorunlu kılar-. Zira toplumların hafızaları sadece kendi biriktirdiklerinden ibaret değildir. Sorun, aktardıklarından, iktidarın müdahalelerinden, üretilen geçmiş anlatılarından, medyadan, ritüellerden ve daha birçok karmaşık sürecin iç içe işleyişinden doğmaktadır. Tarih alanına müdahale etmek ve bir tarih anlatısı oluşturmak, bu süreçlerden sadece birisini ve fakat en güçlü olanını ifade eder. Bu anlatı, toplumsal yayılıma girdiği andan itibaren toplumda başka kişiler için aktarılan bir hafızaya dönüşür. Başka bir deyişle, bir grubun ya da toplumun sürekliliğini devam ettiren hatırlama biçimine dönüşür (Halbwachs, 1992, ss. 21-23). Dolayısıyla tarih ve bir tarih anlatısı sadece geçmişin bilgisini sunmakla kalmaz. Aynı zamanda bir kolektifliğin devam etmesini, aidiyet duygusunun uyandırılmasını, ortak bir geçmişe ve dolayısıyla hatırlama pratiğine dâhil olmayı ifade eder. Yani tarih, geçmişin bilgisinden ziyade bugünün toplumsallığını sağlar. Ortak paylaşılan zihniyet dünyasının hikâyesini bize sunar. Toplumlar, geçmişlerinin bilgisine sahip olup onu hatırlama yoluyla ortak bir geçmişini paylaşmakla varlıklarını sürdürebilir ve ortak bir kimliğe kavuşabilir. Böyle olunca toplumların var olması için tarih son derece önemli bir yer tutar. Bu süreçte hafıza, tarih ve kimlik ilişkisi netleşir.

Tarih alanının en önemli ve merkezî konularından birisi tasnif ve dönemselleştirmedir. Her dönemselleştirme aynı zamanda bir tasnifi içerir. Dönemselleştirmeler üzerinden bir tarih algısı oluşturulur. Konumuz bağlamında ifade edecek olursak dönemselleştirme, toplumların ortak bir geçmişe inanması ve dolayısıyla birlikteliğini sürdürmesi açısından tarihin dilimlere ayrılmasıdır. Bu anlamda tarih anlatısı üretmenin ve kurgulanabilen bir tarih öğretiminde hafıza üzerinden grup birlikteliğini sağlamanın ve dolayısıyla kimlik inşasının ilk basamağıdır. Onun için dönemselleştirmenin ideolojik boyutunu ifşa etmek, kurgulanan bir tarih anlatısını ve tabii şekillenmesi beklenen toplumsal hafızanın ulus devletler döneminde biçimlendirilme çabasını ifşa etmek anlamına gelmektedir.

Tarihi Dönemlere Ayırmak

Dönemselleştirmeyi hemen hemen her tarih çalışmasında önemli bir sorunsal olarak ele almak mümkündür. Bu durum, tarih çalışmalarının temel argümanlarının yetersizliğini ve ideoloji ile bağına görmek açısından iyi bir başlangıç noktası olabilir. Bu, kati bir biçimde yapılan dönemselleştirmeye karşı çıkmak gibi reaksiyoner bir durumun ifadesi değil bir tavır alma biçimi ve esasında metodolojiye bir gönderimdir. Hem siyasi hem de toplumsal tarih alanı içerisinde yapılmış olan çalışmalar için geçerlidir. Aslında siyasi ve toplumsal tarih için dönemselleştirme yapmanın aynı ölçüde kolay olmadığını vurgulamak gerekir. Siyasi tarihte dönemselleştirmenin daha rahat yapılabildiğini gözlemlemek mümkündür. Çünkü burada bir dönemselleştirme için gerekli olan kırılmaların tespiti daha kolaydır. Mesela, bir savaş veya bir rejim değişikliği, dönemselleştirme için yeterli kırılma noktası olarak kabul edilebilir. Fakat söz konusu toplumsal tarih alanı olduğunda siyasi tarih alanındaki gibi belirli kırılma noktalarını tespit etmek daha zordur. Burada karşımıza bir dönüm veya kırılma noktasından ziyade bir *süreç* çıkmaktadır. Dönemselleştirmenin hafıza ile irtibat noktası da burada açığa çıkmaktadır. Türkiye'nin modernleşme sürecini bir örnek olarak ele aldığımızda, sağlıklı bir dönemselleştirmenin ne dereceye kadar mümkün olacağı hâlen tartışma konusudur. Söz konusu sürecin başlangıç noktası olarak kabul edilenlere baktığımızda ise bunların siyasi tarihten devşirildiğini söyleyebiliriz. Bu konudaki tartışmaların ağırlıklı olarak siyasi tarihe bağımlı bir okumadan kaynaklandığı söylenebilir. Bunu söylerken iki alan arasındaki etkileşimi göz ardı ettiğimiz sonucu çıkmamalıdır. Tam tersine burada bir etkileşimin olduğu reddedilemeyecek düzeydedir. Fakat bu etkileşim ağırlıklı olarak siyasi tarihin güdümünde kavranmaktadır. Örneğin Özvar, Osmanlı tarihi için yapılan *kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme* ve *çöküş* tarzı dönemselleştirmenin askerî performansın güdümünde yapıldığını belirtmektedir (Özvar, 1999, s. 135).

Dönemselleştirme, sorunsallaştırıldığında, tartışmayı iki soyutlama düzeyine çıkartmak mümkündür: Birincisi, dönemselleştirmenin, bir *form* sorunu olarak, ikincisi ise onun bir *içerik* sorunu olarak görülmesidir. İlkinde dönemselleştirmenin tüm haklı temellendirmelerine rağmen reddi söz konusudur. Yani dönemselleştirme, bir *form* değildir. Çünkü burada dönemselleştirmenin bir yanılısama, bir indirgeme olduğu vurgusu ön plana çıkmaktadır. Örneğin; Lucien Febvre, her tarihsel dönemin genel bir atmosferin, bir biçiminin olduğunu kabul etmekle birlikte genel olarak kabul edilmiş kesintilerin bir şey ifade etmeyeceğini vurgulamaktadır. Ona göre; “değişimin kendisi de tarih içinde, kendi denge bozucu gücüyle, sürekli değişime uğrar ve tarihçinin görevi mümkün olan en kapsayıcı biçimde, hem senkronik hem de anakronik düzeyde ‘dölleyici bir gücün’ sonucu olarak sürekli etkin halde olan etkileşimleri aydınlatmaktadır” (Croutzet, 2016, s. 84). Yine Paul Veyne, dönemselleştirmenin indirgemeci ve deforme ediciliğine vurgu yapmakta ve bunun bir anlamda tarihçi için bir yanılısama olduğunu belirterek tarihçinin bundan kurtulması gerektiğini belirtmektedir (Le Roux, 2016, s. 410). Yazarların ifadelerinde ön plana çıkan hususlardan dolayı dönemselleştirmeye karşı çıkılır. İkinci durumda yani dönemselleştirmeye bir *içerik* sorunu -ki bu metinde dönemselleştirme, bir *içerik* sorunu olarak ele alınmaktadır- olarak yaklaşıldığında ise dönemselleştirmenin gerekliliğine hatta kaçınılmazlığına dair bir anlayış söz konusudur. Gereklidir çünkü geçmiş dönemselleştirilmezse yalnızca anlamsız bir olgu yığını olarak kalacaktır. Kaçınılmazdır çünkü geçmişi yazmak, onu tasniflemeyi gerektirir. Bu birazda bir alan üzerine düşünce üretmenin zorunlu ilkesi olarak karşımıza çıkar. Aslında gereklilik ve kaçınılmazlık koşuluna baktığımızda bunların işlevselliğe güçlü bir şekilde bağlı olduğunu söylemek gerekir. Fakat “işlevsellik, metodolojik anlamda da olsa dönemselleştirme için yeterli meşruiyeti sağlar mı?” sorusu da cevaplanmaya muhtaçtır.

Dönemselleştirmeyi bir form olarak kavradığımızda, formun kendisi değil içeriği sorunsallaştırılmaktadır. Bazı tarihçiler için dönemselleştirmenin içeriğinin sorunsallaştırılması, dönemselleştirmede ideolojik unsurların belirleyiciliğinin ortaya konması yani dönemselleştirme ile ideoloji arasındaki ilişkiyi görmemiz için önemli bir çıkış noktasıdır. Örneğin, çalışmamızın eksenini oluşturan Jacques Le Goff (2016), Orta Çağ ile Rönesans arasındaki karşıtlık temelinde yapılan Modern Batı tarihi dönemselleştirmesinin içeriğini sorunsallaştırmakta ve çalışmalarıyla Rönesans’ın esasen Orta Çağ’ın bir parçası olduğunu iddia etmektedir. Yani Aydınlanma döneminde yapılan dönemselleştirmeye karşı çıkarak yeni bir dönemselleştirme önerisinde bulunmuştur. Yine modern Türkiye tarihi konusundaki çalışmalarıyla bilinen Zürcher, resmî ideoloji tarafından yapılan ve esasında Osmanlı’nın son dönem mirasının reddi ve olumsuzlanması ile oluşturulan dönemselleştirmeye

karşı çıkararak; 1908 Devrimi'ni temel alır ve Cumhuriyet'in bu tarihten 1950'ye kadar bir süreklilik içerisinde olduğunu belirtir. Böylelikle 1908-1950 tarihlerini kapsayan yeni bir dönemselleştirme ortaya koyar (bk. Zürcher, 2005, 2015).

Dönemselleştirmeyi bir içerik sorunu olarak okumak, onun failleri ile ilgili bir ayırım yapmayı gerektirir. Bunlar; i) herhangi bir ideolojinin tarih anlatısı olarak dönemselleştirme, ii) tarihçinin metodolojik bir araç olarak benimsediği dönemselleştirme. Bu açıdan resmî veya herhangi bir dünya tasavvuruna dayanan ideoloji tarafından yapılan dönemselleştirme ifadesini tarihçinin metodolojik bir araç olarak benimsediği dönemselleştirmeye *karşıt* olarak okuyoruz. Bu okuma, ikisi arasındaki ilişkinin varlığı söz konusu olduğunda ya da ikisi üst üste bindiğinde yapılan ayırımın çelişik bir durum içerdiği hatta ayırımın anlamsız olduğu savını beraberinde getirebilir. Bu durumu açıklığa kavuşturmak ve ayırımın aslında gerekli olduğunu göstermek için birkaç hususu belirtmek gerekir. İlk olarak, ikisi birbirini besleyebilmektedir. Tarihçi resmî ideoloji tarafından yapılan dönemselleştirmeyi kabul edebilir ve bunun üzerinden geçmişi okuyabilir. Yani metodolojik bir araç olarak benimsediği dönemselleştirmeyi, resmî ideoloji tarafından yapılan dönemselleştirme üzerinden kurabilir. İkinci olarak bahsedilen iki ayırım arasında bir uyumsuzluk ve hatta bir karşı çıkma, reddetme söz konusu olabilir. Yani tarihçi, resmî ideoloji tarafından yapılan dönemselleştirmeye karşı çıkararak temel aldığı olgular üzerinden yeni bir dönemselleştirme ortaya koyabilir. Bu, resmî olmasa da herhangi bir ideolojiye yaslanabilir. Bu durumda metodolojik bir araç olarak benimsenen dönemselleştirme, yaslanan ideoloji tarafından yapılan dönemselleştirme üzerinden yapılmaktadır. Bu durumun formel olarak belirtilen ilk husustan bir farkı yoktur aslında. Üçüncü olarak tarihçi, herhangi bir ideolojiye yaslanmadığını belirterek yapılan bir dönemselleştirmeye karşı koyabilir (bu resmî olabilir ya da olmayabilir) ve yeni bir dönemselleştirme yapabilir. Dolayısıyla dönemselleştirmenin failleri konusunda bir ayırım yapmak, failer arasında net bir sınır çizmek anlamına gelmez. Tersine sorunu daha detaylı incelememiz, failer arasındaki *ilişkiyi* görmemiz; kabullenişleri, karşı çıkışları, ihtilafları kısacası dönemselleştirmedeki yönelimleri ve anlamları kavramamız açısından önemlidir. Bu aynı zamandan tarih üzerinden inşa edilen hafızayı ve yine failerin farklılaşması sebebiyle belirmesi muhtemel olan karşıtlık hafızasını anlamaya imkân verir. Yani bu, dönemselleştirme üzerinden farklı tarih anlatıları ile muhatap olmaya, bu yolla mukayese ve muhakeme etmeye imkân tanır. Hâl böyle olunca Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yılları arasındaki kırılmaları ya da sürekliliği tek bir zaviyeden görmüş olmayız. Bununla ilgili üretilen her iki hafıza türü ile muhatap olma imkânına sahip oluruz.

Dönemselleştirmeye dair genel bir çerçeveyi ortaya koyduktan sonra makalemizin esas eksenini oluşturan Le Goff'un tarihçiliğini ve dönemselleştirmeye dair geliştirdiği teorik yaklaşımı kendi zaviyemiz açısından mukayeseli bir şekilde okumaya tabi tutabiliriz.

Le Goff'un Tarihe Yaklaşımı

Fransız tarihçi Jacques Le Goff, 1924 yılında Toulon'da doğmuş, Sorbonne, Prag, Oxford gibi çeşitli üniversitelerde tarih eğitimi görmüştür. Pek çok önemli isimden ders alan düşünür, *Annales Okulu*² kurucularından olan Marc Bloch'un da takipçisidir. Kendisi de *Annales Okulu* temsilcisi olan Le Goff, genel anlamda tarih alanına özel olarak da Orta Çağ dönemine ilişkin zihniyetler tarihi, tarihsel antropoloji, maddi uygarlık ve halk kültürü, tarihin dönemselleştirilmesi, Orta Çağ'da entelek-

- 2 *Annales Okulu*, bütünsel bir sosyal bilim anlayışını benimsemektedir. Ekole göre sosyoloji, antropoloji, psikoloji, ekonomi, tarih ve diğer sosyal bilim alanları arasındaki ayrımlar yapaydır. Okula göre, bu yapılar bir kenara bırakılmalı ve insan etkinliklerinin bütünsel bir analizi disiplinler arası bir yaklaşımla incelenmelidir. Dolayısıyla "bütün insani etkinlikleri kapsayacak ve olayların anlatısından çok 'yapıları' çözümlenmekle" uğraşılmalıdır. Yani olay tarihçiliğine ağır bir eleştiri üzerinden kendisini konumlandırmaktadır. Bu temel yaklaşım perspektifinde ortaya çıkan, gelişen ve sosyal bilimlerde etkin hâle gelen okulun temsilcileri bir homojenlik oluşturmamaktadırlar. *Annales Okulu*, 1929 yılında 16. yüzyıl ile ilgili çalışmalarıyla bilinen Lucien Leblvre ve Orta Çağ üzerine çalışmalarıyla dikkat çeken Marc Bloch tarafından çıkarılan *Annales d'histoire économique et sociale* dergisi ile varlık göstermeye başlamıştır. Burada geleneksel olay tarihçiliği radikal bir biçimde eleştirilmektedir. Bloch'un 1944'te Almanlar tarafından kurşuna dizilmesi ile Leblvre, *école des Hautes études en Sciences Sociales* adıyla dergiyi reforme ederek başına geçmiştir. Burke göre Leblvre, disiplinler arası iş birliğini teşvik etmiş ve tarihe, toplumsal bilimlerde merkezi bir konum affetmiştir. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Okul, Fernand Braudel ile daha etkin hâle gelerek çalışmalarına devam etmiştir. Okul'un temel prensiplerine bağlı olmakla birlikte Braudel, coğrafya ve tarih alanının yakınlaşması gerektiğini savunmaktadır (Burke, 2005, ss. 15-16). Yine Braudel, tarih alanının diğer sosyal bilim alanlarını kapsamaması ve onları "yağmalaması" anlamında emperyalist olması gerektiğini savunmaktadır. Braudel'den sonra 1972'de Le Goff bayrağı devralmıştır. Le Goff bu görevi 1977 yılında François Furet'e bırakmıştır. Başka farklı kişiler ve dergiler etrafında varlığını devam ettiren *Annales Okulu*'nun en önemli temsilcileri; Marc Bloch, Lucien Leblvre, Fernand Braudel, Georges Duby, Emmanuel Le Roy Ladurie, Jacques Le Goff, François Furet, Roger Chartier, Emmanuel Wallstein ve Samir Amin gibi isimlerdir. Kurtuluş Kayalı, Peter Burke'nin 2002 yılında Türkçeye çevrilen *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu* eserinin Türkçe basımına "*Annales* Hareketinin Türkiye Serüveni O Kadar Açıklayıcı ki" isimli sunuş yazısında Türkiye'de *Annales* hareketinin etkisini irdelemektedir. Kayalı, Türkiye'de *Annales* hareketinin etkisinin 1950'lerde çok sığ olduğunu belirterek bunun sebebi olarak Türkiye'de alanlar (mesela, tarih ve sosyoloji) arasında keskin bir ayrımın yapılmasını göstermektedir. 1970'lerden itibaren *Annales Okulu*, Türkiye'de sosyal bilimlere etkisi altına almaktadır. Mesela, 1955'lerden itibaren metin üretmeye başlayan Şerif Mardin'in 1970'lerin sonunda önem kazanması bir yönüyle bundan kaynaklanmaktadır. Zira Mardin, *Annales Okulu*'nu yakından takip eden ve onun sosyal bilim anlayışını benimseyen bir isimdir. Kayalı, Türkiye'de *Annales* hareketinin etkisinin Braudel ile başladığını vurgulamaktadır. Bunun yanında bu etkiyi Wallerstein ve Ömer Lütfi Barkan'ın 1949'da *Akdeniz Dünyası* kitabı üzerine kaleme aldığı yazı üzerinden açıklamaya ve anlamaya gitmektedir (Kayalı, 2002, ss. 7-15).

tüeller gibi konularda uzmanlaşmıştır. Bu çalışmalarla Le Goff, Annales Okulu'nun sınırlarını düşünsel anlamda genişletmiştir. 1972'de École Des Hautes études En Eciences Sociales'ın başkanlığını Fernand Braudel'den devralmıştır. Bu dönemde Le Goff, Pierre Nora ile birlikte *Yeni Tarih* adını verdikleri bir tarih metodolojisi geliştirmişlerdir. Le Goff başkanlığını 1977'de François Furet'e bırakana kadar sürdürmüştür. 2014'te Paris'te ölen düşünür ardında pek çok eser bırakmıştır. *Orta Çağ Batı Uygarlığı, Orta Çağ'da Entelektüeller, Avrupa'nın Doğuşu, Orta Çağ Bankerleri ve Tüccarlar, Tarih ve Hafıza, Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?* bunlardan bazılarıdır.

Le Goff'un tarih anlayışı genel hatlarıyla Annales Ekolü'nün özel olarak Marc Bloch'un tarih anlayışıyla şekillenmiş ve gelişmiştir. Onun tarih çalışmalarının nihai ufku, Batı tarihi için Rönesans ile Orta Çağ arasındaki karşıtlık temelinde oluşturulan dönemselleştirmenin bir reddi olan yeni bir dönemselleştirme yapmaktır. Dolayısıyla çalışma alanı dikkate alındığında temel derdinin dönemselleştirme ile ilgili olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu esasında Le Goff'un zihniyetler tarihi, tarihsel antropoloji, Orta Çağ'da düşünce üretimi ve öznel tarih alanında yaptığı çalışmaların tabii sonucu niteliğindedir.

Zihniyetler tarihi, Le Goff'un önemli çalışma alanlarından birisidir. 1986 yılında yayımlanan *The Birth of Purgatory* (Arafın Doğuşu), isimli çalışmasında Le Goff, zihniyetler tarihini derinlemesine irdelemektedir. Bu eserinde genel olarak düşünsel değişimler, inançlar ve toplumsal değişimler arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Diğer bir deyişle, fikirler ile kültürel yapı arasındaki ilişki sorunsallaştırılmaktadır. Ona göre zihinsel yapılar ile düşünce alışkanlıkları ya da düşünsel düzenlilikler arasında dolayimler mevcuttur. Yani zihniyetler tarihinde, zihinsel yapılar ile düşünsel düzenekler arasında irtibatlar mevcuttur (Burke, 2002, s. 119). Le Goff, bu irtibatı ortaya koymak adına inanç ve toplumsallık arasındaki ilişkiyi, sembollerin tarihteki rolü ve zihinsel yapı üzerindeki etkisi ekseninde inceler. Bunun için de araf inancının ortaya çıkışını ele alır. Ona göre, cennet ve cehennem arasındaki bölgeyi ifade eden araf fikrinin ortaya çıkışı Latin teolojisine dayanmaz, Orta Çağ düşünce dünyasının bir ürünüdür. Bu inanç, Orta Çağ'ın hem entelektüel yapısında hem de sosyal hayatında çok önemli değişmelere sebebiyet vermiştir. Yani zihni anlamda meydana gelen bir yenilik, sosyal hayatın gerçekliğini ve entelektüel dünyanın atmosferini derinden etkileyebilmektedir. Buradan hareketle Le Goff'un tarih anlayışının merkezinde, zihniyetin merkezî bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Zira tarih bir anlamda maddi kültür ile zihniyetler arasındaki ilişkinin vurgulanması, araştırılması ve ortaya konmasıdır (Le Goff, 2015, s. 20). Onun *The Medieval Imagination* (1992) adlı çalışmasını da bu bağlamda okumak gerekir. Zira Le Goff bu ese-

rinde; bayrak, şeytan, mucize, kilise gibi sembol ve kavramların Orta Çağ'da erkek ve kadınların zihin dünyasını nasıl şekillendirdiğini analiz etmeyi amaçlamıştır.

Le Goff'un çalışmalarında önemli yer tutan diğer bir alan tarihsel antropolojidir. Le Goff, Ferdinand Braudel'den sonra Annales Okulu'nun başına geçtiğinde antropolojiye özel bir yönelim sergilemiştir. Şüphesiz bu, Braudel döneminden farklı bir yönelim olarak görülebilir. Braudel'in coğrafyaya vermiş olduğu ehemmiyet, Le Goff tarafından antropolojiye yönlendirilmiştir. Aslında burada Le Goff, Braudel'i takip etmekten ziyade Marc Bloch'u takip eder. Le Goff ve Pierre Nora öncülüğünde başlatılan *yeni tarih akımı* bir anlamda antropolojinin tarihe davetidir. O, antropolojiyi tarihsel bir antropoloji inşa etmek için benimsemiştir. Bunu yaparken gündelik hayat üzerine nitelikli metinler üretmiş sosyolog ve antropologların çalışmalarından yararlanmışır. Pierre Bourdieu, Levi Strauss, Micheal De Certeau, Victor Turner, Michel Foucault ve Erving Goffman bu konuda etkilendiği bazı isimlerdir (Burke, 2002, ss. 130-132). *Orta Çağ Batı Uygarlığı* adlı eseri, onun tarihsel antropoloji alanında ürettiği bir başyapıt olarak nitelendirilebilir. Le Goff bu eserinde, Orta Çağ'a ilişkin tarihî süreçlerin bütünselliğini ortaya koymaktadır. Eser, iki ana bölümden oluşmaktadır: "Antik Dünyadan Orta Çağ Hristiyanlık Dünyasına" adlı bölümde genel olarak Orta Çağ uygarlığından önce var olan oluşumları irdelemekte ve Orta Çağ uygarlığının oluşumunu sağlayan süreçleri analiz etmektedir. Eserin ikinci ana bölümü ise "Orta Çağ Uygarlığı" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde: "Orta Çağ'a dair bütünsel, Orta Çağ'da yaşamın özellikle de şehir yaşamının somut ve geniş zamana yayılan özüne dönük bir bakış açısı" (Boreau, 2016, s. 339) ile Orta Çağ'da mekân ve zaman anlayışını, Orta Çağ'da teknik ve ekonomik yenilikleri mevzubahis eden maddi yaşamı, Hristiyan toplumunu ve bu toplumdaki çatışmaları, zihniyetleri, duyarlılıkları ve tutumları incelemektedir. Le Goff bu eseriyle bir anlamda Orta Çağ'ın bir zaman ve mekân antropolojisini yapmaktadır. Buradaki önemli bir diğer husus ise bütünsel bir kavrayışın farklılıklarının özellikle vurgulamasıdır. Bunlardan en önemlisi ise tarihsel zaman konusundaki kavrayıştır. Tek bir tarihsel zaman anlayışı yerine çoğul zamanlar anlayışı benimsenmiştir. Tarihsel zamanın kavranışı konusunda Annales tarihçileri Michel Foucault'u izlemektedirler (Iggers, 2016, s. 66). Çoğul zaman kabaca zamanın her kurum, zümre ya da topluluk için aynı geçmemekte ve dolayısıyla zaman ve zamanın akışı konusunda farklı anlayışların söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Le Goff'un, "Orta Çağ'da Tüccar Zamanı ile Kilise Zamanı" adlı metni bu konuda klasikleşmiş bir makaledir. Yapılan bir anlamda zamanın antropolojisidir. *Orta Çağ Batı Uygarlığı* eserine baktığımızda doğal zaman, kırsal zaman, senyörlerin zamanı, din ve kilisenin zamanı gibi karşılaştırmalar yapılarak, bunlar *çoğul zaman* kavrayışı üzerinden okunmaktadır (Le Goff, 2015, ss. 176-197).

Öznel tarih, Le Goff'un çalışmalarındaki temel temalar arasındadır. Onun *Orta Çağ'da Entelektüeller* eseri bu bağlamda zikredilmesi gereken en meşhur eserdir. Le Goff; ruhban, soylular ve serfler sınıfı arasındaki "boşlukta" ortaya çıkan entelektüelleri bir özne olarak ele almaktadır. Yine *Orta Çağ Tüccarları ve Bankerleri* eserinde Orta Çağ'da kendisini ticarete adanmış ticaret erbabını irdelemektedir. Aslında Le Goff'un bu insanlar ve gruplar üzerine incelemeler yaparken ortaya koyduğu; tarihte bir aktör olarak vuku bulmuş toplumsal tiplerin tarihini kaleme almaktır. Le Goff, zikredilen metinlerinde söz konusu aktörler ve gruplar arasındaki ilişkiye odaklanmayı ayrıca önemsemektedir. Tarihsel tiplerin yaşadıkları dönemlerdeki ilişki ağlarını ortaya koymuş ve bu tiplerin başka kurum ya da sınıflarla olan irtibatını analiz etmiştir. Böylelikle sadece dikey düzlemde değil yatay düzlemde de tarihsel tiplerin yerini tespit etmeye çalışmıştır. Yani söz konusu tipler, bir ilişki ağında ve sosyal tarih mantığı içinde anlamlandırılmaktadır. *Orta Çağ Tüccarları ve Bankerleri* eserinde tüccarları ve bankerleri; i) mesleki yaşamla, ii) toplumsal ve politik konumla, iii) kiliseyle, iv) eğitim, kültür ve sanattaki kültürel alanlarla (Le Goff, 2018, s. 16) kurdukları ilişkiler çerçevesinde ele almaktadır. Yine *Orta Çağ'da Entelektüeller* eserinde entelektüeli; i) üniversite ortamıyla, ii) kiliseyle, iii) laik iktidarla, iv) hümanistlerle kurulan ittifak ya da mücadele etme stratejileri arasında şekillenen ilişkiler ağı içerisinde anlamaya çalışmaktadır. Yani öznel ya da toplumsal tipler farklı zümrelerle ve alanlarla kurulan ilişkiler çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu, bir anlamda sosyal tarihçilik anlamına gelmektedir.

Le Goff'un tarih alanına yüklediği anlama baktığımızda, zihniyetler tarihini merkeze aldığını ve hem dikey hem yatay düzlemde bir araştırma pratiği geliştirdiğini belirtebiliriz. Bunun yanı sıra tarihsel antropolojiyi metodolojik bir arayış olarak benimsediğini, bu yaklaşımıyla da Annales Okulu'nun coğrafya merkezli tarih anlayışını, antropoloji ve zihniyet analizi eksenine taşıdığını ifade edebiliriz. Söz konusu ettiğimiz dönemselleştirmeye dair yaklaşımı, bu tarih kavrayışının bir ürünü olarak tezahür etmiştir.

Le Goff'un Dönemselleştirme Anlayışı

Le Goff, dönemselleştirmeye dair düşüncelerini *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?* (2016) adlı eserinde toparlamıştır. Esasında esere, Le Goff'un hayatı boyunca yapmış olduğu çalışmaların bir bilançosu ya da çıktısı gözüyle bakılabilir. O, herhangi bir tez ya da sentez önermediğini belirterek kitabına başlamaktadır. Amacı, Batı tarihinin dönemselleştirilmesi üzerine düşündürmektir. Bu düşünme faaliyeti ise onun uzun yıllar çalışmalar yaptığı bir alan olan *Rönesans* ve *Orta Çağ* üzerinden şekillen-

mektedir. Bu bağlamda Le Goff, Rönesans'ın sahip olduğu iddia edilen yenilikler ve söz konusu yeniliklerin Orta Çağ ile ilişkisini bu sefer doğrudan dönemselleştirme problemi çerçevesinde ele almaktadır. Le Goff, geçmişin düzene sokuluşunun bir tezahürü olarak dönemselleştirmenin, insanın zaman üzerindeki bir eylemini belirtmekte olduğunu ve zamanın bölünmesinin herhangi bir insani etki olmadan gerçekleşmeyeceğini peşinen kabul eder. Bu, doğal bir etkinlik zeminine oturtulur: İnsanlar zamanı (ve tabii ki bundaki maksat, gündelik hayatlarını) düzenlemek için takvimlerden, güneş ve ay referanslarından faydalanmışlardır. Yani dönemselleştirme, insanların gündelik hayatlarını düzene sokmak için yapmış oldukları faaliyetler, icatlar gibi “doğal” bir etkinliktir ve hatta bir o kadar da zorunluluktur. Dolayısıyla burada evrensel bir tarih anlayışından ziyade zamanın gündelik hayat içerisinde nasıl kullanılabileceğine dair bir anlayış söz konusudur.

Le Goff, tarihin dönemselleştirilmesini bir içerik sorunu olarak kavrar. Bunu yaparken Batı'da yapılmış olan eski dönemselleştirme tarzlarını ele alır ve bunları bir tarihçi zanaatkârlığı ile işler. O, dönemselleştirmeyi yalnızca kronolojik bir zaman dizelgesi olarak kavramaz. Ona göre, dönemselleştirmenin özel bir anlamı vardır. Bu anlam, Le Goff'ta belirgindir ve esasen bu, onun kalkış noktasını oluşturmaktadır ve dönemselleştirmenin failerini tespit etmeye yönelik bir gönderimdir. Le Goff, bu gönderimi yaparken öncelikle Batı tarihi dönemselleştirme modellerinin bir betimlemesini yapar ve dönemselleştirme konusundaki fikirlerini ortaya koyar.

Le Goff'un dönemselleştirmeye dair bütün tartışmaları, Batı Avrupa modeli eksenindedir. Ona göre her uygarlık, farklı dönemlendirme modellerini benimsemektedir.³ Yine ona göre, Batı'da eski dönemlendirmeler, dinsel ölçütler ve kutsal

3 Yapılmış olan dönemselleştirmenin Avrupa merkezli tarih anlayışı olduğu artık bilinen bir durumdur. Bu farkındalıkla birlikte farklı dönemselleştirmelerin yapılması gerektiğiyle ilgili olarak metinler kaleme alınmaktadır. Yani tarihin dönemselleştirilmesinde, Avrupa merkezli bir tarih anlayışının hâkim olduğu ve bundan dolayı da diğer medeniyetler için Avrupa merkezli tarih anlayışının dönemselleştirmesine karşı diğer medeniyetlerin kendi tarihsel seyirleri doğrultusunda dönemselleştirmelerin yapılması gerektiği görüşü ön plana çıkmaktadır (bk. Alkan, 2009; Durgun, 2013). Jack Goody, tarihin dönemselleştirilmesindeki Avrupa merkezçiliği tarih hırsızlığı olarak niteler ve bu tarihsel dönemlerin Batı tarafından tekeline alınması olarak görmektedir. Yine ona göre de farklı toplumların kendi tarih-selliklerine göre dönemselleştirme tarzlarının olduğunu belirtir. Bu bağlamda onun yanıt aradığı soru: “Dünya tarihinin nasıl olup da sadece Batı'da gerçekleşen olaylarla tanımlanır hâle” geldiğidir (Goody, 2017, ss. 25-30). Söz konusu değerlendirmeler önemli ve yerinde olmakla birlikte dönemselleştirme ile ilgili “sorunun” yalnızca Avrupa merkezci bir tarih okumasıyla sınırlı olmadığını da belirtmek gerekir. Her uygarlığın ya da kültürün kendisine özgü yapılmış olan dönemselleştirmeler mutlak anlamda bir hakikat olarak görülmemelidir. Zira böyle bir durumda bile dönemselleştirme ve ideoloji arasındaki ilişki halen devam ediyor olacaktır. Dolayısıyla dönemselleştirmeyi yalnızca Batı merkezli tarih anlayışından kaynaklanan bir sorun olarak okumak ve bu okumanın dışına çıkıldığında sorunun çözülebileceğini düşünmek, sosyal bilimlerin uğraşını anlamsızlaştırmaktadır.

kitaplarda geçen şahsiyetler temel alınarak din adamları tarafından yapılmıştır. Bu dönemselleştirme modelleri temelde iki kaynaktan gelir ve Yahudi-Hristiyan geleneklerine dayanır. Bunlardan birincisi, Daniel tarafından Eski Ahit'te önerilen dönemselleştirme modelidir. Burada dört krallık üzerinden şekillenen dönemselleştirme, dört mevsime karşılık gelmektedir. İkincisi ise Aziz Augustinus tarafından geliştirilen Orta Çağ Hristiyanlığının kaynağı olan dönemselleştirme modelidir. Burada ise zaman altı evreye ayrılmıştır: i) Âdem'den Nuh'a, ii) Nuh'tan İbrahim'e, iii) İbrahim'den Davud'a, iv) Davud'dan Babil'de esarete, v) Babil'de esaretten İsa'nın doğumuna, vi) İsa'dan kıyamete kadar sürmektedir. Bu evrelerin her biri insanın altı evresine karşılık gelmektedir: Bebeklik, çocukluk, ergenlik, gençlik, olgunluk ve yaşlılık. Bu iki dönemselleştirme, birbiriyle paralellik oluşturmakta ve 18. yüzyıla kadar etkisini devam ettirmektedir (Le Goff, 2014, s. 6; 2015, s. 178). Bu dönemlendirme modelinde bir ilerleme fikri bulunmaz. Dünya her geçen gün çöküşe yaklaşmaktadır. Le Goff'a göre bu inanış: "Genç imparatorluk ve Büyük İstilaların yarattığı sıkıntılardan ortasındaki ilk Hristiyanlıktan miras" kalmıştır (Le Goff, 2015, s. 178).

Le Goff, bu iki ana dönemselleştirme modelinin yanı sıra üç dönemselleştirme modelini daha ele almaktadır. İlki, Genç Dionysius'un İsa Mesih'in dünyaya gelişinden önceki ve sonraki dönemleri keskin bir kopuş olarak gördüğü dönemselleştirme modelidir. İkincisi ise Lacoppo da Varazze'nin dönemselleştirme anlayışıdır. Burada zaman dört evreye bölünmektedir: *Yoldan Çıkma* (Âdem'den Musa'ya kadar), *Yenilenme veya Çağrı* (Musa'dan İsa'nın doğumuna kadar), *Barişma* (İsa'nın doğumu ile başlar) ve *Hac* (kıyamete kadar sürmektedir) dönemleridir (Le Goff, 2014, s. 9). Din merkezli dönemselleştirme modellerine bakıldığında çöküş fikrinin merkezde olduğu görülecektir. Dolayısıyla her ne kadar burada çizgisel bir tarih anlayışı görülse de bu çizgisellik, ilerleme olarak kavranamaz. Bununla birlikte yukarıda aktarıldığı gibi 6. yüzyılda Dionysius Exiguus tarafından ortaya konulan dönemselleştirmede çizgisel zaman, merkezî bir noktada ikiye ayrılmaktadır. "İsa'nın doğumu çerçevesinde olumlu ve olumsuz gelişen Hristiyan zaman dizisi." Yani "İsa Mesih'ten öncesi ve sonrası. Bu zaman çizgisi, bütün bir selamet öyküsünün ağırlığını taşır. İnsanların kaderi bu merkezî olgunun hangi yanında yaşadıklarına göre tamamen değişecektir. İsa'dan önce putperestler için hiçbir umut yoktur" (Le Goff, 2015, ss. 179-180). İsa'dan öncesi ve sonrası şeklinde tasniflenen tarih dönemselleştirmesinin modern Batı tarihi dönemselleşmesinde paradoksal ve etkin bir şekilde yer edindiğini görebiliriz. Paradoksaldır çünkü modern Batı tarihi, Orta Çağ karşıtlığında oluşturulmaktadır. Etkindir çünkü Goff'un deyimiyle burada "önemli olan, artık Batı'da ve Birleşmiş Milletler tarafından tanınmış uluslararası düzeyde dünyanın ve insanlığın zamanının temel olarak "Milat'tan Önce" ve "Milat'tan Son-

ra” diye sunulmasıdır” (Le Goff, 2014, s. 9). Esasında bu durum bütün Orta Çağ tarih yazıları özellikle tarihin dönemselleştirmesi bağlamında “evrensel tarih üzerine bir söylem”dir (Le Goff, 2015, s. 177).

Üçüncü dönemselleştirme modeli, bahsedilen tüm dönemselleştirme modellerinden farklı referanslara vurgu yapmaktadır. Bir anlamda ilerleme fikrine kapı aralamakta ve öncelilerden bariz farklılıklar arz ederek, din temelli dönemlendirme modellerinin dışına çıkmaktadır: Bu Voltaire tarafında ortaya konulan dönemselleştirme modelidir. Bu modelde zaman Voltaire tarafından dört asra bölünmektedir: i) Antik Yunan, ii) Caesar ve Agustinus, iii) Kostantipolis’in yıkılışını takip eden Rönesans iv) XIV. Louis Asrı (Le Goff, 2014, ss. 9-11). Bunun yanı sıra Le Goff, tarihin bu tarzda yeniden ele alınmasını yorumlarken: “... bu yeni başlangıç ancak tarih karşısında yeni tutumların takınılmasıyla, gelişmesiyle, ruhbanların soyut zamanıyla değil Orta Çağ Hristiyanlığı insanlarını ağına alan somut zamanın evrimiyle mümkün olmuştu” ifadelerini kullanmaktadır (Le Goff, 2015, s. 185). Bunun anlamı özellikle yukarıda aktardığımız gibi modern tarihin dönemselleştirilmesinde “Milat’tan Önce” ve “Milat’tan Sonra” şeklinde küresel bir kabulü benimsemesini düşündüğümüzde, Orta Çağ’da yapılmış olan dönemselleştirmenin esasında Batı tarihi dönemselleştirme modelleri üzerinde oldukça etkin olduğudur. Daha anlaşılır ve net bir ifade ile modern Batı tarihi dönemselleştirmesi anlayışında Orta Çağ’daki tarihi dönemselleştirme model(ler)i birer form olarak kabul görmüş, içerik ise yeniden düzenlenmiştir.

Bahsi geçen son dönemlendirme modeliyle birlikte Orta Çağ karanlık olarak görülmeye başlanacaktır. Peki Orta Çağ kavramı nasıl ortaya çıkmıştır? Bu noktada Le Goff, Orta Çağ teriminin etimolojisini yapmaktadır. Le Goff’a göre kavram, ilk defa 14. yüzyılda İtalyan şair Petrarca tarafından kullanılmıştır. Ama kavramın yaygın bir şekilde kullanımı 17. yüzyılın sonlarına doğrudur. Orta Çağ kavramı sonradan ortaya çıkmakla birlikte ona kronolojik bir anlamdan fazlası yüklenmektedir. Le Goff’a göre; ona, hayali bir *Antik Çağ* ile bu çağdan gücünü almak isteyen *modernite* arasında yer verilmektedir (Le Goff, 2014, ss. 13-16). Yine Le Goff’a göre, Orta Çağ’da “Antik Çağ” kavramı âlimler tarafından Roma ve Yunanistan için kullanılmaktadır. Rönesans adı verilen (14. yüzyılın sonunda başladığı iddia edilen) dönemle birlikte Orta Çağ her zaman karanlık bir çağ olarak anılmıştır. Yazara göre bu durum, 19. yüzyıldan itibaren tarihçilerin Orta Çağ’ı derinlemesine incelemeleriyle değişmeye başlamıştır.

Le Goff, Batı’da dönemselleştirmenin hangi temel saikler baz alınarak yapıldığını belirttiikten sonra Rönesans’ın (daha doğrusu modernitenin) dönemselleştirme

anlayışıyla bu çerçeveyi genişletir. Le Goff, Rönesans'ın ayrı bir dönem olarak ele alınması gerektiğine dair kanaatlerinin oluşmasında 15. ve 16. yüzyıllarda gerçekleşen olayların belirleyici olduğunu ifade eder. Bu gelişmeler, büyük keşiflerin yapılması -özellikle Amerika'nın keşfi, Hristiyanlığın Katoliklik ve Protestanlık olarak iki mezhebe ayrılması, mutlak monarşinin güçlenmesi, felsefe ve edebiyat alanında hümanist görüşlerin belirginlik kazanması, bir anlamda Tanrı otoritesinin sarsılması hatta alt edilmeye çalışılması, finans ve ekonomi alanında değerli madenlerin çıkarılması ve son olarak kapitalizmin gelişimidir (Le Goff, 2016, ss. 90-91).

Bu argümanlara karşı Le Goff, Fernand Braudel'in *uzun dönem*⁴ kavramsallaştırması ve Norbert Elias'ın *uygarlaşma süreci*⁵ fikrini mezcederek yukarıda kopuş olarak gösterilen olguların yeni bir döneme geçişteki indirgemeciliğini ve esasında yetersizliğini göstermektedir. Ona göre Orta Çağ Batı uygarlığına, söz konusu hususlar yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmayacak kadar nüfuz edebilmiş değildir. Dahası o, bu hususların Orta Çağ'a içsel olduğunu ifade eder. Diğer bir deyişle, Rönesans olarak adlandırılan dönem Orta Çağ'ın ayrılmaz bir parçasıdır. Bu iddia, *Uzun Orta Çağ* kavramsallaştırması olarak vücut bulmaktadır. Ona göre Orta Çağ'da birçok alt dönem vardır. Dolayısıyla Le Goff, Orta Çağ'ı; "3. yüzyıldan, aşağı yukarı 19. yüzyılın ortasına dek uzanan ve kimi kez birbirine oldukça zıt evrelere ayrılan 1500 yıllık uzun bir" dönemi kapsar şekilde tanımlayarak incelemektedir (Le Goff, 2015, s. 17). Rönesans ise söz konusu alt dönem/evrelerden birisi ve en sonuncusudur.

Aşağıdaki alıntı, onun dönemselleştirme bağlamındaki fikrini genelleştirmemiz açısından önemlidir. Bu aynı zamanda Le Goff'un dönemselleştirme özelindeki

- 4 Braudel'in *uzun dönem* kavramsallaştırması genel olarak sosyal bilimciler özel olarak da Annales Okulu temsilcileri tarafından özellikle dönem analizleri çalışmalarında oldukça istifade edilen ve bereketli bir kavramdır. Le Goff da bu kavramdan oldukça beslenmektedir. Söz konusu kitabında ise kavramı özellikle dönemlendirme bağlamında eleştirmekle birlikte ona merkezi bir yer ve önem vermektedir. Burke kavramı oldukça anlaşılır ve kısa bir biçimde açıklamaktadır: "Braudel'in merkezî fikri, tarihsel değişimlerin farklı hızlarda olduğudur. Böyle üç hız ayırmakta ve bunların her birine, kitabında bir bölüm ayırmaktadır. Birincisi, "jeo-tarih" in zamanıdır yani insanlarla çevrelerinin ilişkisi üstüne "geçtiği bile fark edilmeyen bir tarih... bir sürekli yenilenme, döngülerin tekrar tekrar gelmesi tarihi (Braudel buna, *histoire structurale* diyor). İkincisi, "yavaş ama fark edilir ritimleri" olan "ekonomik sistemlerin, devletlerin, toplumların ve uygarlıkların" zamanıdır (*histoire conjoncturelle*). Üçüncüsü, geleneksel anlatı tarihine konu olan, olayların ve bireylerin hızlı hareket eden zamanı (*histoire evenementielle*) ki Braudel bunu, yüzeysel ve ancak gerisindeki güçleri açığa vurma bakımından ilgi çekici bulur" (Burke, 2005, ss. 148-149).
- 5 *Uygarlaşma süreci* Norbert Elias'ın temel kavramıdır. Türkçede *Uygarlık Süreci* adı ile iki cilt halinde basılan eserinde Elias, en genel anlamda Batı'da toplumsal değişimin adabımuaşeret üzerinden bir okumasını bizlere sunmaktadır. *Uygarlaşma süreci*, Orta Çağ'dan başlayarak Batı'da toplumsal yapıların ve kişilik yapılarının uzun vadeli dönüşümlerini gündelik hayat pratikleri (özellikle adap kurallarındaki uzun vadeli değişimler) üzerinden anlama çabasıdır (Elias, 2004). Le Goff, Elias'ın bu anlama çabasını ve Braudel'in uzun dönem kavramsallaştırmasını oldukça başarılı bir biçimde harmanlamakta ve Rönesans'ın neden tek başına ayrı bir dönem olarak ele alınamayacağına bu harmanlamadan çıkan "malzeme"yle ortaya koymaktadır.

tarih felsefesi anlayışını kavramamıza yardımcı olacaktır: “Uzun dönemin içinde ayrı dönemlere de yer vardır. Tarih gibi hayati, entelektüel ve kanlı canlı bir konuya hâkim olabilmek için bence, bir süreklilik ve kopuş, kesinti bileşimi şarttır. Dönemlendirme ile birlikte düşünülen uzun dönem bunu sağlamaktadır” (Le Goff, 2016, s. 102). Bu anlayış, dönemselleştirmenin keskin hatlarla yapılması anlayışına karşı güçlü bir eleştiridir. Fakat bununla birlikte daha belirgin olan düşünce, dönemselleştirmenin her hâlükârda yapılması gerektiğine dair güçlü bir kanaatin olmasıdır. Bu, bir anlamda zamanın *uzun dönem* metodolojisi ile bölümlere ayrılması diğer bir ifade ile tarihin dönemselleştirilmesidir. Uzun dönem içerisinde pek çok alt dönem barındırabilir ve son tahlilde alt dönemler, uzun döneme içkindir ve uzun dönemden bağımsız kavranamaz. Uzun dönem kavramı Le Goff'ta *Uzun Orta Çağ* olarak somutlaşmaktadır. Böylece bu kavram setleri ile Le Goff, Rönesans ve Orta Çağ arasındaki karşılığa dayanan Batı tarihi dönemselleştirmesine karşı koyar ve yeni bir dönemselleştirme önerir. Ona göre Rönesans, Orta Çağ'ın bir parçası olarak kavranmalı ve Orta Çağ'ın sonu 18. yüzyılın ortasına yerleştirilmelidir. Bu bakımdan Orta Çağ'dan modern çağa geçiş beş ana sebep üzerinden kavranır: i) Kurumsallaştırılan kırsal ekonomideki ilerlemeler, ii) buharlı makinenin icadı, iii) İngiltere'de başlayan ve tüm kıtaya yayılan modern sanayinin doğuşu, vi) Diderot, D'Alembert, Voltaire, Montesquieu, Rousseau vb. etkisiyle edebiyat ve felsefe alanında süregelen rasyonel düşünce ve inançsızlığın modern bilim ve teknolojiyle tam anlamıyla buluşması, v) siyasal alanda yaşanan Fransız Devrimi. Bunlarla birlikte Le Goff: “... ekonomik ve finansal gelişmenin göstergesi olarak zenginler ile yoksullar arasında açılan uçurumu, okumaya, tiyatroya, kumara, çeşitli zevklere ve bireysel başarıya duyulan hayranlığı eklersek Batı'nın 18. yüzyılın ortasında yeni bir döneme girdiğini” (Le Goff, 2016, s. 95) ifade edebiliriz.

Le Goff için Rönesans ile Orta Çağ arasındaki ilişki, özel bir anlam ifade etmektedir. Hatta daha da ileri giderek onun Orta Çağ'a ilişkin çalışmalarının motive edici gücünün Rönesans ile Orta Çağ arasında kurulan ilişkinin sorunsallaştırması olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü ona göre, Rönesans, Orta Çağ'dan ayrı tek başına bir dönem olarak ele alınamaz. İkisi arasındaki ayrımın dolayısıyla Rönesans olarak adlandırılan dönemin, 19. yüzyılda modernist ideolojinin bir kurgusu olduğunu belirtmektedir. Bu kurgu, Orta Çağ gerçekliğini örtmek gibi ideolojik bir işleve sahiptir. Oysa ona göre: “...Orta Çağ'ı nitelikle için 16. yüzyıldan 19. yüzyıla dek söylendiği gibi karanlıklar çağından söz edilemez. Orta Çağ toplumunu etkileyen Musevi-Hristiyan, Eski Yunan-Roma, “Barbar”, geleneksel mirasların önemi ne olursa olsun, çağımız bu dönemde, günümüz Batı'sının gerçek başlangıcını, çocukluğunu bulmaktadır” (Le Goff, 2015, s. 17). Böylece Le Goff, Orta Çağ'ın bahsedil-

lenin aksine yaratıcı bir çağ olduğunu çalışmalarıyla ortaya koymayı amaçlamıştır. Bunu refleksif bir tavır olarak okumak yanlıştır. Yani onun Orta Çağ'ın yaratıcılığına olan vurgusu, onu tam karşıt bir konuma itmemiştir. O, Orta Çağ'ı ne kötülüklerden arınmış ne de tam tersi bir durum olarak ele almaktadır (bk. Le Goff, 2015, s. 17). Onun bakış açısıyla Orta Çağ, kendine özgü bir medeniyettir. Bu medeniyet, Antik Yunan ve modern dönem karşıtlığında kavranmamalıdır. Gerek muazzam bir içeriğe sahip *Orta Çağ Batı Uygarlığı* yapıtı gerekse daha spesifik bir alana yoğunlaşan *Orta Çağ'da Entelektüeller* eseri bu zemin üzerine kaleme alınmıştır.

Sonuç

Tarihin hafıza üzerindeki etkisi ve çarpıtma dinamikleri merkeze alındığında, bunun dönemselleştirme üzerinden bir hafıza inşa etmek suretiyle gerçekleştiğini söyledik. Bu anlamda tarih yazımı ile hafıza, belirli karşıtlıklar üzerinden okunabilir. Bu çalışmanın zaviyesinden bakıldığında ise dönemselleştirme, hafıza inşası için bir tasnif, bölme ve tanımlama çabasını ifade eder. Burada elbette dönemselleştirmenin ideolojik bir formasyonla birleşmiş olması, hafıza inşa edici bir role bürünmesindeki en temel etkidir. Fakat diğer taraftan tarih disiplini açısından dönemselleştirme yapmak metodolojik bir zorunluluktur. Geçmişini incelemek belirli kategoriler üretmeyi gerekli kılar. Bu kategoriler, aktif bir özne olarak insanın geçmişe yönelmesi sonrasında ortaya çıkar. Tam bu noktada nesnellik tartışmasını göz önüne aldığımızda, karşımıza derin bir dilemma çıkar. Bu dilemma bir taraftan tarihi dönemlere ayırmanın subjektif yönü, diğer taraftan geçmişini tasnif etme zorunluluğudur. Bu dilemmayı aşmak için, i) tarihin ve dönemselleştirme çabalarının evrensel iddialarını olabildiğince paranteze almak gerekmektedir. Dolayısıyla her toplumun kendine has hikâyesinin olduğunu ve buna bağlı olarak nevi şahsına münhasır dönemselleştirmeler yapabilmesi gerektiğini savunmalı ve böylelikle her hangi bir tarih anlatısını özcü bir yaklaşımla başka toplumlara dayatmamak gerekmektedir. Bir diğer önemli nokta, ii) dönemselleştirmenin tabii ve ideolojik hafıza inşası boyutunu her daim akılda tutmak gerekmektedir. Dönemselleştirmenin zorunlu olduğu bir alanda bu zaruriyetin beraberinde getirdiği sıkıntıları sürekli akılda tutmak gerekir. En azından sosyal bilimciler, hadiseye bu bilinç düzeyinde yaklaşmalıdırlar. Bu iki unsura ek olarak iii) farklı dönemselleştirme çabalarına kulak vermek ve resmî tarih anlatısı üzerinden tarihsel dönemleri ve olayları mutlaklaştırmamak, sorunu bir nebze olsun çözmektedir. Örneğin, İslam düşünce tarihine dair Avrupa merkezli anlatının yaptığı dönemselleştirme çabasının bir alternatifi olarak yakın zamanda sosyal bilimlerin gündemine giren İslam Düşünce Atlası'nın

dönemselleştirme çabasını göz önünde tutmak gerekmektedir. Böylelikle mukayese ve muhakeme etme imkânı bulmak mümkün olacaktır ve nispeten de olsa tarih ile hafıza arasındaki gerilim aşılacaktır. Bu anlamda Le Goff'a ve tarih anlayışına kulak vermek gerekmektedir.

Bir Orta Çağ tarihçisi olan Le Goff'un tarihin net çizgilerle dönemselleştirilemeyeceğine dair fikri ve buna bağlı olarak ısrarla Rönesans'ın ayrı bir döneme atıfla hatta Aydınlanma'ya eklenerek değerlendirilmesine dair eleştirileri sadece tarih metodolojisi tartışmalarını ilgilendirmemektedir. Bu aynı zamanda Le Goff'un bütün tarihe ilişkin çabasını özetler niteliktedir ve bir zihniyet meselesidir. Dönemselleştirmenin nasıl yapıldığı, hangi paradigma ile şekillendirildiği, tarihin hangi saiklerle parçalara ayrıldığı aynı zamanda tarihin nasıl algılandığını belirlemekte ve bu durum, belirli bir ideolojik formasyonla birleştiğinde tarih anlatısı üzerinden toplumsal hafızayı inşa etmeye sebebiyet vermektedir. Toplumsal hafızanın önemli bileşenlerinden birisi olan geçmiş ve geçmişin bir anlatı olarak taşınması böylelikle belirli bir formasyona bürünmektedir (Karaarslan, 2014, s. 1005). Zihniyetin şekillenmesine ve hafıza ile tarih arasındaki ilişkiye dikkat çekerek çalışmalarını şekillendiren Le Goff, bu durumu, Rönesans'ın Avrupa ve Aydınlanma merkezli dönemselleştirmedeki konumu üzerinden ele almıştır.

Bu durumun bizdeki örneklerinden birisi Cumhuriyet'in Türk modernleşmesinin keskin bir çizgisi olarak kabul edilmesi ve süreklilikler, kopuşlar ekseninde ele alınmayışıdır. Bu dönemselleştirme biçimi, bir tarih anlatısıyla birleştiğinde bizim Osmanlı'yı, Cumhuriyet'i ve hatta Avrupa'yı ve modernleşme mefhumunu, nasıl algılamamız, kavramamız gerektiğini de içkin olarak tanımlama girişimi anlamına gelmektedir. Tarihsel anlatı üzerinden hafıza inşası tam da bu noktada başlar. Okuduğumuz ve dinlediğimiz tarih, bir zihniyet inşasına sebebiyet verir. Zira bu nokta aynı zamanda hafıza inşası üzerinden kimlik oluşturma ve inşa etme sürecinin başlangıcıdır.

Le Goff'un dönemselleştirmeye dair işaret ettiği hususlar bizim zaviyemizden bakıldığında oldukça önemlidir. Zira Avrupa merkezli tarih anlatısının kurgusal bir boyutunun olduğunu göz önüne aldığımızda, Aydınlanmacı dönemselleştirme anlatısı sadece dikey düzlemde Batı tarih tasavvurunu değil yatay düzlemde de bizim tarih anlayışımızı da derinden etkilemektedir. Toplumların tarihinin bu türden küresel bir tarih anlatısına indirgenmesi aynı zamanda dönemin zihniyetinin şekillendirilmesi daha mikro düzlemde ele alacak olursak toplumların hafızasının inşa edilmesi sürecini beraberinde getirmektedir. Bu sebeple hafıza ve tarih arasındaki ilişki, farklı boyutlarıyla değerlendirilmeye ve tartışılmaya muhtaçtır. Zira tarih, teoride durduğu gibi durmamaktadır.

The Vital Point of History and Memory

The Periodization Problem in History and Le Goff's Periodization Conception

Faruk Karaarslan

Introduction

In social theory, 'history' and 'memory' are two concepts that cannot be deal with independently. Every discussion, which is made on the content and methodology of the field of history, or every questioning, which can be formulated as a history writing, is of course a reminiscent of the subject of memory, and memory construction. In a similar way, the memory leans on the past in terms of its location and area in the social sciences. First of all; whether it is individual or social, it means the transfer of the past to the present. In this sense, it is possible to mention an ontological connection between memory and history.

Considering the subject of periodization on the relationship between history and memory, it is seen that periodization is essentially a memory construction. On the other hand, periodization is a must. However, its claim to universality and its ideological construct can produce a hegemonic discourse. This ideological approach has certain problems. It is also an undeniable fact that there are certain breaks and ruptures in history. However, these ruptures and continuities can be the subject of different perceptions and classifications of each society both in the period and

@ Assist. Prof., Necmettin Erbakan University, karaarslanf@gmail.com

© Scientific Studies Association
DOI: 10.12658/M0297
insan & toplum, 2019.
insanvetoplum.org

in the following periods. Upon this fact, the necessity of periodization should be taken into account. Therefore, this article, focuses on the memory-constructing dimension of periodization.

Compulsory Relation of History and Social Memory

The ambiguous perception of the concepts of history and memory, as well as the intertwining of history and memory, leads to difficulty in understanding and clarifying the relationship between history and memory. The meaning of memory and history are mixable frequently because the past is the subject of both of them and both have the same mission of carrying the past to this day even with different methods. As a matter of fact, many thinkers interested in the subject have tried to clarify the relationship between history and memory in order to eliminate this complexity.

The memory is continuous. It is constantly reproduced in a particular social environment. It refers to the direction of the past to our mediations. In this sense, it is an actor and alive. It shapes our self with different forms of forgetting and remembering. History is the case where organic bond with 'now' is lost. History is a thing of the past. Our relationship with it takes shape at the institutional level. It is not built in a certain sociability. We don't manufacture it. In this sense, history and memory are both similar in terms of the subject of the past and contradicts each other in terms of the approach to the past.

Periodization of History

It is possible to extend the discussion to two levels of abstraction when periodization is problematized. First, periodization is seen as a *form* problem. The second is that it is seen as a *content* problem. Despite all justification of periodization, the first one should be rejected. So periodization is not a form. Because the emphasis here is on the fact that periodization is an illusion, a reduction, and also deforming. For these reasons, any sorting and periodization are rejected. In the second case, when the periodization is considered as a *content* problem, there is an understanding on the necessity of periodization. It is necessary, because if the past is not periodized, it will remain only a heap of meaningless phenomenon. It is inevitable, because writing the past requires classification. In short, when we perceive periodization as a form, not itself, but its content is a matter of debate.

Le Goff's Approach to History

Le Goff's understanding of history has been shaped and developed by the understanding of history of the Annales School in general, and with Marc Bloch's in particular. The ultimate horizon of his historical work is to make a new periodization for the western history, which is a refusal of the periodization formed on the basis of the contrast between the Renaissance and the Middle Ages. Therefore, it should be noted that when his study area is taken into consideration, his basic problem is related to periodization. This is in fact the natural result of Le Goff's work on 'history of mentalities', 'historical anthropology', 'thought production in the Middle Ages', and 'history of subjects'. We can say that the Annales School's geography-centered understanding of history carries an axis of anthropology and mindset analysis. His approach to the periodization that we have seen has been manifested as a product of this understanding of history.

Le Goff's Understanding of Periodization

Le Goff has gathered his thoughts on periodization as a whole in his work, "*Must We Divide History into Periods*" (2016). In this respect, the work can be viewed as 'a balance sheet' or 'a printout' of the works that Le Goff has done throughout his life. His aim is to reflect on the periodization of the Western history. This thinking activity is formed through *the Renaissance* and *the Middle Ages* as an area where he has been working for many years. In this context, Le Goff discusses the innovations claimed by *the Renaissance* and the relationship between these innovations with *the Middle Ages* within the framework of problem of periodization.

Le Goff accepts in advance that periodization, as a manifestation of the order of the past, refers to an action of man over time, and that the division of time will not occur without any human influence. This is placed on a natural activity floor: people have benefited from calendars, and sun and moon references to organize the time (and of course their daily lives). In other words, periodization is a "natural" activity such as activities and inventions that people do to regulate their daily lives. Even, a must that is as well. Hence, there is an understanding of how time can be used in everyday life rather than a realistic understanding of history. The today's understanding of periodization is a Eurocentric periodization that claims universalism. Such a periodization, both in Europe's own historical background and outside Europe, is subject to the construction of memory, accompanied by an ideological formation. In this sense, Le Goff cares about the historical studies of mindsets.

Conclusion

From the point of view of this study, periodization refers to an effort of classification, division, and identification for memory construction. Of course, the fact that periodization is combined with an ideological formation is the most fundamental factor in playing the role of a memory constructing. On the other hand, periodization in terms of history discipline is a methodological necessity. Analyzing the past requires the production of certain categories. These categories appear by the human being turns to the past as an active subject. At this point, when we take into account the debate of objectivity, we are faced with a deep dilemma. This dilemma on the one hand is the subjective aspect of dividing into historical periods and on the other hand the necessity to classify the past. To overcome this dilemma; i) it is necessary to bracket the universal claims of history and periodization efforts as much as possible. Therefore, it should be argued that each society has its own story and that it should be able to make its own periodization accordingly; thus, it is necessary not to impose any historical narrative on other societies with an essentialist approach. Another important point is ii) that it is always necessary to keep in mind the dimension of natural and ideological memory construction of periodization. It is necessary to keep in mind the difficulties that this necessity brings in an area where periodization is compulsory. In addition to these two elements, iii) it resolves the problem a little to listen to different periodization efforts and not to refine historical periods and events on the official narrative of history. Thus, the possibility of comparison and reasoning will be possible, and the tension between history and memory will be exceeded relatively. In this sense, it is necessary to listen to Le Goff and his understanding of history.

Kaynakça | References

- Alkan, N. (2009). Tarihin çağlara ayrılmasında "üç"lü sistem ve "Avrupa merkezci" tarih kurgusu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(9), ss. 23-42.
- Assmann, J. (2001). *Kültürel bellek: Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik* (Çev. A. Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Boreau, A. (2016). Jacques Le Goff. *Tarihçiler* (Ed. V. Sales; Çev. E. Bildirici) içinde (ss. 333-355). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Burke, P. (2005). *Tarih ve toplumsal kuram* (Çev. M. Tuncay). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Burke, P. (2002). *Fransız tarih devrimi: Annales okulu* (Çev. M. Küçük). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Crouzet, D. (2016). Lucien Febvre. *Tarihçiler* (Ed. V. Sales; Çev. E. Bildirici) içinde (ss. 75-111). İstanbul: İletişim Yayınları

- Derrida, J. (2012). *Platon'un eczanesi* (Çev. Z. Direk). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Durgun, F. (2013). Rönesans'tan 19. yüzyıla Avrupa tarih yazımında ilerleme fikri, dönemselleştirme ve Orta Çağ Avrupa tarihi algısı. *İnsan ve Toplum*, 3(6), ss. 283-304.
- Elias, N. (2004). *Uygurluk süreci* (Çev. E. Özbek). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Giddens, A. (2010). *Modernliğin sonuçları* (Çev. E. Kuşdil). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Goody, J. (2017). *Tarih hırsızlığı* (Çev. G. Çağalı-Güven). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. Chicago: The University Press.
- Iggers, G. G. (2016). *Bilimsel nesnellikten postmodernizme yirminci yüzyılda tarih yazımı* (Çev. G. Çağalı-Güven). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Karaarslan, F. (2014). Modern dünyada toplumsal hafıza ve dönüşümü. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Konya: Selçuk Üniversitesi SBE.
- Karaarslan, F. (2017). Hafızanın sosyo-psikolojik bağlamı. *Sosyoloji Divanı Dergisi*, 10, ss. 25-36.
- Kayalı, K. (2002). *Annales* hareketinin Türkiye serüveni o kadar açıklayıcı ki. *Fransız tarih devrimi: Annales okulu* (çev. M. Küçük) içinde (ss. 7-21). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Le Goff, J. (1986). *The birth of Purgatory* (Çev. A. Goldhammet). Chicago: Chicago University Press.
- Le Goff, J. (1992). *The Medieval imagination* (Çev. A. Goldhammer). Chicago: Chicago University Press.
- Le Goff, J. (2018). *Orta Çağ tüccarları ve bankerleri* (Çev. O. Adanır). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Le Goff, J. (1996) *History and memory* (Çev. S. Rendall ve E. Claman). New York: Clumbia University Press.
- Le Goff, J. (2015). *Orta Çağ Batı uygarlığı* (Çev. H. Güven ve U. Güven). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Le Goff, J. (2016). *Tarihi dönemlere ayırmak şart mı?* (Çev. A. Berktaş). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Le Goff, J. (2017). *Orta Çağ'da entelektüeller* (Çev. M. A. Kılıçbay). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Le Roux, P. (2016). Paul Veyne. *Tarihçiler* (Ed. V. Sales; Çev. E. Bildirici) içinde (ss. 401-423). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de memorie. *Representaion: Memory and Counter Memory*, 26, ss. 7-24.
- Olick, J. K. (2014). Kollektif bellek: İki farklı kültür (Çev. M. Güneşdoğan). *Moment, Hacettepe Üniversitesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 2, ss. 175-211.
- Özvar, E. (1999). Osmanlı tarihini dönemlendirme meselesi ve Osmanlı nasihat literatürü. *Divan*, 2, ss. 135-151.
- Ricoeur, P. (2012). *Tarih, hafıza, unutuş* (Çev. M. E. Özcan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Sarlo, B. (2012). *Geçmiş zaman* (Çev. P. B. Charum). İstanbul: Metis Yayınları.
- Uslu, A. (2016). Hafıza ve geçmişin talebi olarak tarih arasındaki ayrım. *ViraVerita*, 3, ss. 42-65.
- Zürcher, J. E. (2005). Türkiye Cumhuriyetinin Osmanlı mirası: Yeni bir dönemselleştirme denemesi. *Savaş, devrim ve uluslaşma* (Çev. E. Aydınoğlu) içinde (ss. 45-62). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Zürcher, J. E. (2015). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (Çev. Y. Saner). İstanbul: İletişim Yayınları.

